

Nurlana Ramazan qızı Məmmədova⁵⁸
**TÜRK EPİK ƏNƏNƏSİNDƏ “TAHIR VƏ ZÖHRƏ” DASTANI:
 ARAŞDIRMALAR VƏ TƏHLİLLƏR**

Türkiyədə “Tahir və Zöhrə” dastanının tədqiqi tarixi XIX əsrin II yarısından başlamaqdadır. Dastanın əski osmanlıca olan və ən əski variantlarından biri hesab edilən variantı ilk dəfə H. Vamberinin diqqətini çəkmiş və onun ilk nəsrini də 1901-ci ildə məhz alimin özü həyata keçirmişdir (Alt-Osmanischei Sörahchstudien, 1901). Dastanın Türkiyədəki ilk nəslərinin çoxu dasbasma yolu ilə həyata keçirilib ki, onlardan bəziləri illüstrasiyalıdır. Bunların ən əskisi hicri 1300, miladi 1883-cü ildə basılmışdır. Mətbəə üsulu ilə nəsr edilənlər içərisində isə ən əskisi hicri 1266, miladi 1850-ci ilə aiddir. O, “Basmaxane-i Amir” mətbəəsində basılıb. Bundan başqa həmin variantın “Hikaye-i Tahir ile Zührə” və ya “Kıssa-i Tahir ilen Zührə” adı ilə 1888 (iki), 1889 və 1891-ci illərdə basılmış və nə zaman basıldığı bilinməyən dasbasma variantları mövcuddur (Hikaye-i Tahir ile Zührə, Kıssa-i Tahir ilen Zührə, 1888 a; 1888 b; 1889; 1891).

Dastanın ümumilikdə “Oissə-i Tahir”, Oissə-i Tahir ilə Zöhrə”, “Oissə-i Tahir ilə Zöhrə ba Təsvir” və “Tahir Mirzə” adlarıyla məlum olan 24 variantı təsbit edilmiş. ancaq əlyazma nüsxələrinə rastlanmamış, vavımına da, artıq qeyd etdiyimiz kimi XIX əsrin ikinci yarısından etibarən başlanmışdır. Onların geniş və hərtərəfli tədqiqi Fikrət Türkmən tərəfindən həyata keçirilmişdir (Türkmen F, 1983, s. 10-16).

Qeyd edək ki, “Tahir və Zöhrə” dastanının Türkiyədəki ən tanınmış nəşir və tədqiqatçılarından biri Fikrət Türkməndir. O, dastanın həmin dövrə qədər əldə olan Türkiyə variantlarını ilk dəfə digər variantlarla bir arada gözdən keçirərək, Yazma, S1, S2, S3, S4, S5, S6, S7, S8, S9, Azərbaycan (Az.), Alt Osmanischei (Alt. Os.), Rodop, Kırım, Tobol, Tarançı, özbək, türkmən, Türkistan, alban, erməni, qaragöz və ortaoyunu adlı variantları tutuşdurmuş, onların hərtərəfli müqayisəli təhlilini vermişdir (Fikret Türkmen, 1998, s. 31-100).

Fikrət Türkmənin bu istiqamətdə tədqiqatları içərisində dastanın Anadolu və özbək variantlarının müqayisəsinə həsr etdiyi məqaləsini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Müəllif bu məqaləsində sözügedən variantların eyni mədəni mühitdən bəsləndikləri səbəbindən bir-birlərinə çox bənzədiyini bildirərək qeyd edir ki, müqayisəyə çəkilən variantlar eyni süjetə sahibdirlər. “Bu gün əlimizdə olan bu variantlardakı bənzərlik bizə Orta Asiya-Anadolu mədəni əlaqələri haqqında önəmli bilgilər verməkdədir”. Alimin fikrincə, özbək variantı Qərb, yəni Azərbaycan və Anadolu variantlarına nisbətən daha sonrakı dövrün məhsuludur və onun təşəkkülü Azərbaycan ərazisində baş vermişdir. Yəni süjet Orta Asiyadan Qərbə deyil, Qərbdən Orta Asiyaya keçmişdir.

Fikrət Türkmən bildirir ki, dastanın süjetinin təşəkkül etdiyi yer haqqında doğrudan doğruya hər hansı bir məlumat olmasa da, onun bəhs etdiyi coğrafiya bu mövzudada bəzi ip ucları verməkdədir. Türküstan, Tobol və Tarançı variantlarından başqa yerdə qalan bütün variantlarda olaylar Güney-doğu Anadolu-Van-Azərbaycan bölgəsində baş verir. Türküstan variantında da Tahir, Şat Suyuna atılınca Rumda ortaya çıxır. Beləcə, o da sonunda bu və ya digər şəkildə Anadolu ilə əlaqələndirilmiş olur (Fikret Türkmen, 1998, s. 174).

Dastanın Türkiyədəki söyləyiciləri içərisində Aşıq Behcət Mahirin özünəməxsus yeri və rolu var. O, rəsmi qeydlərə görə, 1919-cu ildə Ərzurumda anadan olmuşdur, fəqət doğum tarixinin daha əvvəl olduğu söylənilir. Onun Ərzurum və ətrafında xalq arasında yaşayan dastanların mahir bilicisi və söyləyicisi olduğu məlumdur. Elə bu səbəbdən də Mehmet Qaplan tərəfindən universitetdə çalışmağa dəvət edilmişdir. Söylədiyi folklor nümunələri Əhməd Ədib Uysalın yardımı ilə Amerika və İngiltərədə belə şöhrət tapmışdır. Behcət Mahirin sağlığında söylədiyi dastanların böyük əksəriyyəti Muhan Bali, Fikrət Türkmən, Bilgə Seyidoğlu, Əhməd Ədib Uysal, Saim Sakaoğlu, Əli Bərat Alptəkin, Əsma Şimşək, Rene Giraud və Natelie K. Moyle kimi elm adamları və tədqiqatçılar tərəfindən təsbit edilərək yayımlanmışdır. Bundan başqa onun dilindən alınan materiallar əsasında çox sayda məqalə və məruzələr hazırlanmışdır.

Anlatdığı dastan, rəvayət və nağıllar bunlardır: Aşıq Qərib, Davudoğlu Süleyman, Dərdi Yox ilə Zülfi Siyah, Əba Müslim Xorasanı, Əbu Əli Sina, Əmrah ilə Səlvi, Ərzurumlu Mahiri Baba, Əşrəf Bey, Fərhad və Şirin, Firdövs Şah, Firuz Şah, Həmzai Sahip-Gıran, Hatem-i Tai, İmam Əlinin Qan Qalası Cəngi, Kərəm ilə Əsli, Kirmanşah, Koroğlu (Koroğlunun on dörd qolu), Lətif Şah, Leyla və Məcnun, Nəbi Xan, Nəmrud Xan, Seyfölmülük, Sümmani, Sürmeli Bəy, Şah İsmayıl, Şahoglu Şah Abbas ilə Dəli Murad, Tahir ilə Zöhrə, Təməmdari, Teymurləng, Yaralı Mahmud, Yusif və Züleyxa, Zaloğlu Rüstəm (Saim Sakaoğlu, 1980, s. 49-57). Konkret olaraq “Tahir və Zöhrə”yə gəlincə, onun dilindən dastan “Dahar Mirzə” adıyla 1970-ci ildə Yaşar Boza tərəfindən lentə alınmış və elə həmin il də nəşr edilmişdir (Yaşar Boza, 1970). Mövzu ilə məşğul olan Türkiyə alimləri içərisində Doğan Kayanın da adını xüsusi çəkməyə ehtiyac var. O, dastanın Şarkışla variantını elmə tanıtması ilə məşhurdur. Sözügedən variantı 1992-ci ilin 31 oktyabr tarixində ilk dəfə Aşıq Qafilin (Hacı Ozan) ifasında qeydə almış və 1993 və 1995-ci illərdə nəşr etmişdir (Doğan Kaya, 1993). Alimin yazdıqlarından belə aydın olur ki, Aşıq Gafili 1935-ci ildə Sivasın Şarkışla ilçəsinin Maksutlu kəndində Aşıq Qüddusunin ailəsində doğulmuşdur. Dastanı da ondan öyrənmişdir. Aşıq Qüddusi isə sözügedən variantı ustası Vəhbədən öyrənib.

Dastanın tədqiqatçılarından olan alimlərdən biri də Fırat Canerdir. O, “Tahir və Zöhrə”nin süjetinin Qaragöz və Ortaoyunundakı variantlarını tədqiq və təhlil etmişdir. Doğrudur, ondan öncə də bu məsələyə toxunanlar olub. Bu sırada Pertev Naili Boratav, Fikrət Türkmən və Mətin Andın adını ilk sırada çəkmək lazımdır. Məsələn, Pertev Naili Boratav özünün “Xalq hekayələri və xalq hekayəçiliyi” adlı kitabında sözlü ənənədəki xalq dastan və hekayələrinin

⁵⁸ AMEA Foklor İnstitutunun dissertantı. nurlana.mammedova@inbox.ru

şeir baxımından Ortaoyunu və Qaragözdən daha zəngin olduğunu söyləyərək (Pertev Naili Boratav, 1946, s. 170-172) bildirir ki, xalq hekayələri Qaragöz pərdəsinə keçərkən özəlliklə "gülünc" olmaq yönündə inkişaf etmiş, komik xarakter almağa başlamış, süjeti müxtəlif həcvlərlə, eləcə də digər əsərlərdən alıntılarla zənginləşdirilmişdir.

Oyunların quruluşundan irəli gələn bu tip fərqlərə Mətin Andın "Türk teatr tarixi" və "Ənənəvi Türk teatrı" adlı kitablarında ətraflı şəkildə aydınlıq gətirilib. Mətin Andın fikrincə oyunların təbiətinə görə fərqləri bir kənara qoyub "Tahir və Zöhrə"ni araşdırmaq daha faydalı olar. O yazır ki, eyni oyunun Qaragöz və Ortaoyunu variantları arasında müxtəlif fərqlər və oxşarlıqlar var.

Məsələn, Ortaoyunudakı Cırdan, Qaragözdə mövcud deyil. Eyni roldakı qəhrəmanların adları da bir-birindən fərqlidir. Hər iki hekayənin süjeti kiçik fərqlər xaricində bir-birlərinə çox yaxındırlar. Ortaoyunu variantında, sona yaxın Bişmiş və Qavuşlu birlikdə olandan əvvəl üz-üzə gəlmirlər, ancaq Qaragöz variantda, Hacivat və Qaragöz sonda final hissəsindən əvvəl döyüşə girirlər (Metin And, 1985, s. 12).

Mətin And bəzi fəsillərin bu örnəklərdən birinə bütünlüklə uyduğunu, bəzi fəsillərin isə iki, ya da daha çox örnəyin qarışımından meydana gəldiyini söyləyir. Onun fikrincə, "sevğiləri bir-birinə qovuşdurma hadisəsi" üzərinə qurulu bir oyun olan "Tahir ilə Zöhrə"nin mövzusunun bir xalq hekayəsindən alınmış olması səbəbi ilə "z" hərfi ilə göstərilən kateqoriyaya, fəslin Hacivatın Qaragözə bir iş tapması ilə başlaması səbəbi ilə "a" hərfi ilə göstərilən kateqoriyaya daxil edilməsi mümkündür. Bunun xaricində mövzunun bir xalq hekayəsindən alınması səbəbi ilə fəslin qaynağının bir "yapıntı qaynaq" olduğunu demək mümkündür.

Bütün bu deyilən fikirləri daha da inkişaf etdirən Fırat Caner mövzunu daha dərinləndirən və geniş işləyə bilməyi və bu zaman, təbii ki, özündən öncəki alimlərin fikirlərini də xatırlatmağı unutmamışdır. O, dastanın əldə olan sözlü variantları ilə Qaragöz və Ortaoyunu variantlarını müqayisə edərək yazır ki, xalq hekayələrində yer alan şeir zənginliyi Qaragöz və Ortaoyununda müşahidə edilmir. Ancaq heca vəznə və əruzla söylənən şeir və manilərlə süslənmiş Qaragözdəki şeir zənginliyi də Ortaoyununda yoxdur. O, sələfi Fikrət Türkmənə istinadən (Fikrət Türkmən, 1998, s. 99) bildirir ki, "Tahir ilə Zöhrə"nin qəhrəmanları xalq hekayələrində xarakterizə edilmiş qəhrəmanlar deyillər. Ortaoyunu və Qaragözdəki süjetin xalq hekayələrindəki süjetlə aşağı-yuxarı eyni olmasına rəğmən, romantizm arxa plana atılmış və olaylar komikləşdirilmişdir.

Alim digər sələfi Mətin Andın fikirlərini inkişaf etdirərək yazır ki, iki oyunun arasında onların struktur xüsusiyyətlərindən qaynaqlanan fərq və oxşarlıqlar da var. Məsələn, Hacivat və Bişmiş "qadın danışan" rolunu öz üzərlərinə götürürlər. Buradakı hər iki pyes "şou teatrı"dır, bu səbəbdən də spesifik xüsusiyyətlərə sahibdirlər, mərkəzdə duran şəxsiyyətlər identifikasiyaya əsaslanmur (Fırat Caner, 2013, s. 106). Fırat Caner müqayisəli təhlillərlə ən sonda belə bir nəticəyə gəlir ki, xalq hekayəsi ilə oyunlar arasında gözə çarpan ən önəmli ayrılığın məkan oluğu anlaşılır. Örnəyin, Aşik Behçət Mahirin anladığı "Tahar Mirzə ilə Zöhrə Banu" hekayəsinin mərkəzində İstanbul deyil, Xorasan vardır.

Əhməd Gökçəgözoğlu da eyni yolla gedərək, dastanın türkmən və qumuq variantlarını müqayisəli təhlilə çəkmiş və qeyd etmişdir ki, mifoloji, epik və mistik ünsürlərin bir sintezi olan, sevgi və eşq təməlli hekayələr qrupuna daxil olan "Zöhrə - Tahir", "Mirzə Tahir ilə Banu Zöhrə", "Tahir ilə Zöhrə", "Taji bilən Zöhrə" və qumuq variantında "Daqir - Zuğra", türkmən variantında isə "Zöhrə - Tahir" kimi adlarla bilinən dastan, sadəcə Orta Asiya coğrafiyasında deyil, İran, Qafqazlar, Tataristan, Balkanlar, Kipr və Türkiyədə məlumdur. Fərqli dövrlərdə təşəkkül edən, zamana və məkana görə fərqliliklər göstərən bu kimi sözlü folklor nümunələri, toplumun sosial və mədəni təməlində dəyişikliklərlə birlikdə inkişaf və dəyişim göstərir. Sözlü ənənəyə əsaslanan bu hekayələr usta qələmlər sayəsində Türk ədəbiyyatına qazandırılmış zəngin süjetli əsərlərdir (Ahmet Gökçəgözoğlu, 2015, s. 449). Məlumat üçün bildirik ki, Əhməd Gökçəgözoğlu dastanın türkmən variantının Türkiyədəki ən tanınmış tədqiqatçılarından biri hesab edilir və bu mövzuya həsr edilmiş ayrıca bir araşdırma əsəri də var.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmet Gökçəgözoğlu. Zühre - Tahir Hikayesinin Türkmen ve Kumuk Varyantları // A. Ü. Türküyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 54, Erzurum, 2015, s. 427-449.
2. Doğan Kaya. Tahir ile Zühre Hikayesi. Türk Halk Kültüründen Derlemeler 1993, (1995), Ankara, s. 169-194.
3. Metin And. Geleneksel Türk Tiyatrosu. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1985.
4. Fırat Caner, 2013, s. 106
5. Pertev Naili Boratav/ Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1946.
6. Türkmən F. Tahir ile Zühre. Ankara, 1983.
7. Türkmən F. Tahir ile Zühre inceleme metin. Ankara: Atatürk Kültür Başkanlığı Yayınları, 1998.288 s.
8. Saim Sakaoglu. Anadolu-Türk efsanelerinde tas kesilme motifi ve bu efsanelerin tip katalogu. (Milli Folklor araştırma dairesi yayınları, 29). Ankara: Ankara Üniv. Basımevi, 1980.
9. Yaşar Boza. Tahir ile Zühre Hikayesi. Lisans tezi. Erzurum, 1970.

Açar sözlər: "Tahir və Zöhrə", məhəbbət dastanı, Radlov, Fikrət Türkmən, versiya, variant

Key words: "Tahir and Zohra", love epos, Radlov, Fikret Turkmen, version, variant

Ключевые слова: «Тахир и Зохра», история любви, Радлов, Фикрет Туркмен, версия, вариант

Türk epik ənənəsində "Tahir və Zöhrə" dastanı: araşdırmalar və təhlillər

Xülasə

"Tahir və Zöhrə" dastanının türk epik ənənəsində özünəməxsus yeri vardır. Bu məhəbbət dastanı demək olar ki, türk xalqlarının hamısının folklor fondunda qorunmuşdur. Dastanın tədqiq tarixi də qədimdir. V.Radlovdan başlayaraq türk dünyasının ən tanınmış folklorşünasları bu məhəbbət dastanının müxtəlif versiya və variantlarını toplamış və tədqiqatə cəlb etmişlər. Məqalədə "Tahir və Zöhrə" dastanının türk xalqlarındakı variant və versiyalarına

toxunulmuş, türk alimlərinin bu dastanın tədqiqinə həsr olunmuş əsərləri tədqiq edilmişdir. Türk alimlərindən xüsusilə Pertev Naili Boratav, Fikrət Türkmən və Mətin Andın tədqiqatları üzərində dayanılmışdır.

The epos “Tahir and Zohra” in Turkic epic tradition: investigations and analysis

Summary

The epos “Tahir and Zohra” has a special place in the Turkic epic tradition. This love epos has been preserved in the folklore fund of all Turkic peoples. The investigation history of the epos is also ancient. The most well-known folklorists of the Turkic world, beginning from the period of V.Radlov, gathered various versions and variants of this love epos and involved them in research. In the article the versions and variants of the epos “Tahir and Zohra” in Turkic peoples are looked through and the works of Turkic scientists dedicated to the investigation of this epos are investigated. In particular, researches by Turkic scientists such as Pertev Naili Boratav, Fikret Turkmen and Matin And are studied.

Дастан «Тахир и Зохра» в тюркской эпической традиции: исследования и анализы

Резюме

Дастан «Тахир и Зохра» занимает особое место в тюркской эпической традиции. Эта история любви сохранилась в фольклорном фонде практически всех тюркских народов. История изучения дастана также древняя. Начиная с В.Радлова, самые известные фольклористы тюркского мира собрали и исследовали разные версии и варианты этой истории любви. В статье рассматриваются варианты и версии эпоса «Тахир и Зохра» у тюркских народов, исследуются труды турецких ученых, посвященные изучению этого эпоса. Среди турецких ученых особое внимание уделяется исследованиям Пerteв Наили Боратава, Фикрет Туркмена и Метин Анда.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova